

UOT-338.1:330.856:336.2

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti quruculuğunun ilk illərində (1920-1925) vergi münasibətlərinin təşəkkülü və formalaşması xüsusiyyətləri

Səməndərov Seyfəddin Sabir oğlu*

İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Xülasə

Tədqiqatın məqsədini - Azərbaycan Respublikasında 20-ci illərin əvvəllərində vergi münasibətlərinin təşəkkülü və formalaşması xüsusiyyətlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın metodologiyasını - təhlilin sintez, deduksiya, müqayisə üsulları.

Tədqiqatın nəticəsi - Azərbaycanda sovetləşmə mərhələsinin ilk dövrlərində vergi təşkilatları və vergi işinin təşkili məsələləri ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyatlarda əks olunan tarixi məlumatların elmi təhlili ümumiləşdirilməsi.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri - tədqiqat obyektinin spesifikliyi, çox zaman nə inkar, nə də təsdiq edilməsi mümkün olmayan göstəricilərlə işlənilməsi gerçəkliyidir.

Tədqiqatın əhəmiyyəti - Azərbaycanda sovetlər ittifaqı zamanında vergi sisteminin formalaşması ilə bağlı təcrübə biliklərdən elmi və praktiki istifadə imkanlığı.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - tədqiq edilən problem, müəyyən edilən bir çox faktlar ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə çıxarılmasıdır.

Açar sözlər: Azərbaycan iqtisadiyyatı, iqtisadi tarix, vergi siyasəti, vergi qoyma.

1. Giriş

Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında vergi məsələsinin hərtərəfli tədqiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki vergi işinin təşkili özünün sosial-iqtisadi məzmunu baxımından olduqca həssas məsələlərdən hesab edilə bilər. Sovet İttifaqının müstəqil dövlətlərə parçalanmasından sonra Azərbaycan Respublikasında "Hüquqi şəxslərdən müxtəlif gəlir və mənfəət vergiləri", "Əlavə gəlir vergisi", "Aksizlər haqqında" və digər Qanunlar, hüquqi normativ aktlar qəbul edilmişdir.

*AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı şəhəri, AZ. 1143 Hüseyn Cavid pr. 31.
seyfeddinsamandarov@mail.ru

1992-ci ildə iyunun 21-də “Azərbaycan Respublikasının dövlət vergi xidməti haqqında Qanunda” respublikamızda vergi orqanlarının quruluşu, vəzifə və hüquqları təsbit olunmuşdur. Respublikamızda vergi işinə nəzarət Azərbaycan Respublikası Baş Vergi Müfəttişliyi tərəfindən həyata keçirilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən qurum müəyyən institusional inkişaf prosesindən sonra 2000-ci ildən Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi kimi fəaliyyət göstərməkdədir.

Göründüyü kimi, müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında Vergilər Nazirliyi və digər institutlar, normativ-hüquqi baza yaradılmış, vergi işinin təşkili, aparılan islahatlar nəticəsində bazar iqtisadiyyatı reallıqlarına uyğun formalaşdırılmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanda ötən tarixi zamanlarda vergi sistemi və vergi işinin təşkili məsələlərinin öyrənilməsi istiqamətdə aparılan tədqiqatların da miqyası genişlənməmişdir.

Bu baxımdan elmi aktualıq kəsb edən məsələnin tədqiqində arxiv materiallarından istifadənin əhəmiyyəti də yüksəlmişdir. Bundan irəli gələrək mövcud tədqiqat araşdırmasında arxiv materialları əsasında 20-ci illərdə vergi işinin təşkili ilə əlaqədar tarixi həqiqətlərə müraciət edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 20-ci illərdə iqtisadi və siyasi cəhətdən təcrid olunmuş bir dövlətdə olduqca nəhəng iqtisadi layihələrin gerçəkləşdirilməsi üçün vəsaitlərin toplanılmasında vergi sistemi önəmli yer tuturdu. Lakin formalaşmış sistem müəyyən vaxt keçdikdən sonra özünün sonrakı inkişafını təmin edə bilmədi. Bu baxımdan çox yaxın keçmişimizin təcrübələrinin hər zaman göz önündə saxlanılmasının müəyyən əhəmiyyəti vardır.

2. Azərbaycanda ilk sovet vergi orqanlarının formalaşması tarixindən

Azərbaycanın sovetləşməsinin ilk illərində, yəni 1924-cü ilə kimi maliyyə və vergi işinin idarə edilməsi ilə məşğul olan təşkilatlarda bir neçə dəfə əsaslı islahatlar aparılmışdır. Birinci islahat Azərbaycan İnqilabi Komitəsinin (“Azrevkomun”) 1920-ci il avqust dekretləri ilə həyata keçirilmişdir. Avqustun 14-də Azərbaycan SSR Xalq Maliyyə Komissarlığının yeni əsasnaməsi qəbul edildi, 21-də isə qəza maliyyə idarələri haqqında müddəalar təsdiq olundu. Yeni qəbul olunmuş hüquqi sənədlərdə və əsasnamələrdə institusional dəyişikliklər nəzərdə tutulurdu. Maliyyə Komissarlığının tərkibində Müstəqim və Qeyri Müstəqim Vergi, Xəzinədarlıq, Kredit şöbələri və eyni zamanda, Azərbaycan Xəzinədarlıq Palatası əvəzinə Mərkəzi Dəftərxana, Vergi və Büdcə-Mühasibat İdarəsi yaradıldı [5, s. 47, №8, 1920].

Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən dekretlərə qədər Azərbaycanda xəzinə palatası, xəzinədarlıq, vergi müfəttişliyi, şəhər özünü idarəetmə orqanlarının maliyyə aparatları, yeni inqilabdan əvvəlki maliyyə strukturları fəaliyyət göstərirdi. Qəzalarda isə vergi, smeta, kassa işlərinə ümumi rəhbərlik qəza İcraiyyə Komitələrinə tapşırıldı. İcraiyyə Komitələri isə qəza maliyyə şöbələri vasitəsi ilə maliyyə işinə rəhbərlik edirdi. Qəza maliyyə şöbələri dəftərxana, smeta-kassa və vergi yarımşöbələrinə bölünürdü. 1920-1921-ci illərdə Azərbaycanda maliyyə və vergi siyasəti məhv olmaqda olan pul sisteminin və vergi sisteminin canlanması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdi [6, s. 2-4, №5, 1924].

Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci ilin avqustunda taxıl məhsulları ilə əlaqədar möhtəkirliyin qarşısının alınması üçün bu məhsulun dövlət inhisarına alınması haqqında da sərəncam vermişdi. Dekretde bildirilirdi ki, bütün taxıl məhsulları dövlət malı elan edilir, taxılı olan şəxslərdən tələb olunurdu ki, əkin üçün və kəndli ailəsinin güzəranı üçün zəruri olan taxıl ehtiyatı götürüldükdən sonra qalan məhsulun hamısı dövlətə satılmalıdır. Taxıl məhsulları ilə hər növ ticarət qadağan edilirdi. Bu isə öz növbəsində azad ticarəti, sənaye ilə kənd təsərrüfatı arasında əmtəə mübadiləsini aradan qaldırırdı.

Daha sonra 1921-ci il mayın 17-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi “Hər cür ərzaq inhisarının ləğv edilməsini nəzərdə tutan dekret verdi. Dekretde deyilirdi ki, əkinçinin öz əmək məhsulları və kənd təsərrüfatı vasitələrinə azad sərəncam verməsi üçün, təsərrüfatında işləri düzgün və arxayınlıqla aparması, kəndli təsərrüfatını möhkəmləndirmək və əmək məhsuldarlığını yüksəltmək və əkinçinin dövlət qarşısında öhdəliklərini dəqiqləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin dekreti ilə müəyyən edilmiş hər cür inhisarlar, dövlət ərzaq tədarükü forması olan ərzaq sapalağı ləğv edilir və natural vergi ilə əvəz edilir.

Eyni zamanda, Xalq Ərzaq Komissarlığının bütün dəmir və su yolları üzərindəki nəzarət məntəqələri aradan götürülməsi dekretde öz əksini tapmış və ancaq nəzarət məntəqələrinin respublikanın sərhəd məntəqələrində saxlanması nəzərdə tutulmuşdu. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatında istehsal edilən bütün məhsullar əkinçilərin sərəncamında qalırdı, əkinçi yetişdirdiyi məhsulu bazarda istədiyi şəxsə, müəssisə və ya təşkilata azad surətdə satmaq hüququna malik idi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq vergisinin tətbiqinə, Rusiyada olduğu kimi, Azərbaycanda 1920-1921-ci illərdə deyil, 1922-ci ildən başlanılmışdı [1, s. 11-13]. Bunu isə respublikada taxıl əkin sahələrinin 1921-ci ildəki 228 min desyatindən¹, 1922-ci ildə 514 min desyatinə qədər yüksəldilməsi nəticəsində mümkün olduğu iddia olunurdu [2, s. 176-177].

Daha sonra Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin III sessiyasında 1922-ci ildə martın 5-də Respublikada kənd-təsərrüfatı vergisi haqqında qanun gündəmdə olması diqqəti cəlb edir [2, s. 177]. Sözügedən qanun sovet vergi prosedurlarının günün tələbləri ilə uzlaşdırılması xarakteri daşıyırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, hökumət sərəncamlarına müvafiq olaraq Azərbaycan Xalq Ərzaq Komissarlığı ərzaq vergisinin respublikada tətbiq edilməsi üçün 1922-ci ilin martında Xalq Ərzaq Komissarlığı nəzdində ərzaq vergisi haqqında dekretlə əlaqədar hazırlıq işləri üçün Xüsusi Komissiya yaratdı. Komissiyanın tərkibinə Xalq Ərzaq Komissarlığının, Azərbaycan Statistika İdarəsinin, Xalq Torpaq və Xalq Maliyyə Komissarlıqlarının nümayəndələri daxil edildilər [1, s. 11-13]. Daha sonra Komissiyanın hazırladığı layihə Azərbaycan Xalq Komissarlıqları Soveti tərəfindən 1922-ci il aprelin 13-də elan edildi. Bu dekretin əsasını Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasında (RSFSR) ərzaq vergisi haqqında verilmiş dekretin məzmunu təşkil edirdi.

¹“desyatın” torpaq sahələrini ölçmək üçün istifadə edilən rus ölçü vahidi. 1927-ci ildən istifadə edilmir.
1 desyatın = 1,0925 hektar.

Dekretdə əsasən, verginin miqdarı əkindən öncə hesablanaraq vergi ödəyən şəxsə bildirilməli idi ki, onlar dövlət qarşısında öhdəliklərindən əvvəlcədən xəbərdar olsunlar. Nəzərdə tutulmuş vergi ödənildikdən sonra, əkinçi artıq qalan məhsul üzərində tam sərəncam hüququna malik idi. Burada hər cür anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq üçün vergilərin ödənilməsi fərdi qaydada müəyyən edilmiş, heç bir kollektiv öhdəçilik, vergilərin icmalar üzrə ödənilməsi nəzərdə tutulmamışdı.

Bundan əlavə, ərzaq vergisinin həcmi müəyyən edilərkən komissiyanın işində kəndlilərdən də nümayəndənin iştirak etməsi nəzərdə tutulurdu.

Həmin illərdə analitik təhlillər aparən mütəxəssislər hesab edirdilər ki, Azərbaycanda ərzaq vergisinin yığılması Rusiyaya nisbətən xeyli sadələşdirilmişdi. Rusiyada olduğu kimi, müxtəlif məhsullar üzrə bir neçə dekret deyil, ümumi bir dekret verilmiş, eyni zamanda, Azərbaycanda ot, ət, küncüt məhsullarından başqa yerdə qalan bütün digər məhsulların vergisi natural şəkildə - buğda ilə verilə bilərdi. Vergiqoyma qaydası da sadələşdirilmişdi. Hər desyatın torpağa məhsuldan asılı olmayaraq eyni həcmdə vergi qoyulmurdu. Burada Rusiyada olduğu kimi ailə üzvlərinin hər nəfərinə düşən əkin sahəsinin həcmində nəzərə alınmırdı. RSFSR-də əkinə yararlı bütün torpaqlar üzərində vergi qoyulduğu halda, Azərbaycanda ancaq becərilmiş torpaqlar üçün vergi müəyyən edilmişdi [1, s. 11-13; 2, s. 177].

Daha sonra diqqəti 1922-ci il 29 may dekreti cəlb edir. Azərbaycanda maliyyə idarəetməsinin mərkəzləşdirilməsi məqsədi ilə 1922-ci il mayın 29-da Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin dekretinə əsasən maliyyə şöbələrində müəyyən struktur dəyişikliyi baş verdi və vergi yarımşöbələri ləğv edildi, qəza maliyyə şöbələri xəzinədarlıq adlandı və bu qurumlar İcraiyyə Komitələrinin tərkibindən çıxarılaraq Maliyyə Komissarlığının tabeliyinə verildi. İcraiyyə Komitələrinin tərkibindəki kommunal şöbələrinin kassalarına yerli maliyyə ehtiyaclarının təminatı istiqamətində tapşırıqlar verilmişdi.

Lakin 20-ci illərin əvvəllərində həyata keçirilən bütün bu tədbirlər maliyyə-vergi sistemindəki qarışıqlığı aradan qaldırmadı. Atılan növbəti addımlar vergi və maliyyə işinin ciddi mərkəzləşdirilməsi istiqamətində oldu. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində mühasibat-kassa, vergi işində, yerli büdcədəki kəsirləri qismən aradan qaldırmaq mümkün olmuşdu. Lakin çox keçmədən qüsurlar özünü göstərməyə başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman Dövlət xəzinədarlığı, maliyyə müfəttişliyi, əlavə vergilər üzrə müfəttişlik, yerlərdə icraiyyə komitələrinə tabe edilən yerli maliyyə şöbələri kimi bir-biri ilə əlaqəsi olmayan paralel işləyən dövlət strukturları yarandı bu isə öz növbəsində yenidən vergi orqanlarında müəyyən dəyişikliklərin edilməsini gündəmə gətirdi [6, s. 2-4, №5, 1924].

Nəticədə maliyyə-vergi işinin təşkilindəki qarışıqlığın aradan qaldırılması üçün növbəti 1923-cü il 24 dekabr dekreti verildi. Dekretdə qəzalarda maliyyə işinə rəhbərliyin qəza maliyyə şöbələrinə həvalə edilməsi, dövlət və yerli vergilərin toplanılması ilə əlaqədar şikayətlərə baxılması üçün Qəza maliyyə şöbələrinin tərkibində vergi komissiyasının yaradılması nəzərdə tutulurdu. Komissiyaya Qəza maliyyə şöbəsi rəhbərlik edirdi və tərkibinə maliyyə müfəttişi, qəza həmkarlar bürosundan 1 nəfər, mükəlləfiyyətliyərdən

1 nəfərin daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu zaman qəza maliyyə şöbəsi - dəftərxana, vergi, mühasibat-kassa (smeta, büdcə bölmələri) yarımşöbələrindən ibarət idi [6, s. 2-4, №5, 1924].

1924-cü ilin aprel ayına qədər Bakı şəhəri istisna olmaqla bütün Azərbaycanda Qəza Maliyyə Şöbələrinin yaradılması işi sona çatdırılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, 1929-cu ildə aprelin 8-də VI Ümum Azərbaycan Sovetləri qurultayına kimi Respublika ərazisi 16 qəzaya bölünürdü. Həmin tarixdən etibarən Respublika ərazisi 16 qəzanın əsasında yaradılmış dairələrə, dairələr isə öz növbəsində rayonlara bölündü. 1930-cu ildə dairələr ləğv edildi və respublika ərazisində rayonların sayı 63-ə çatdırılmışdı.

Tədqiq edilən illər ərzində vergi işinin regionlarda təşkili məsələsi ilə əlaqədar birdə onu əlavə etmək yerinə düşərdi ki, 1924-cü ilin fevral-mart ayları ərzində Azərbaycanda 16 Maliyyə Şöbəsi, 3 mədaxil və məxaric kassaları yaradılmışdı. Aprel ayında Bakı qəzasında da müvafiq strukturların yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Qəza Maliyyə Şöbəsinin səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxil edilmişdi [6, s. 23, №5, 1924]:

- 1) yerlərdə vergi və mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət;
- 2) ictimai ölçü və çəki meyarlarına nəzarət;
- 3) yerli büdcə;
- 4) qeyri müstəqim vergilərin toplanılması daxil edilmişdi.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində qismən də olsa müəyyən pozitiv meyillər hiss olunmağa başlamışdı. Vergi prosedurlarının müəyyən edilməsində və təşkilatı işlərdə sonrakı mərhələ Zaqafqaziya respublikalarının federativ əsaslarla birləşdirilməsinin ilk illərini əhatə edir. Bu xüsusda diqqəti 1924-cü il aprelin 24-də Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Zaqafqaziya Xalq Komissarları Sovetinin vahid kənd təsərrüfatı vergisi haqqında dekreti cəlb edir.

Sözügedən dekretin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar zəruri tədbirlərin görülməsi üçün Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini M.Qasimov, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Q.Musabəyov, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin katibi T.Şahbazının imzası ilə xüsusi göstəriş verildi. Daha sonra 1924-cü ildə mayın 21-də Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Soveti adından müxtəlif bitkiçilik və təsərrüfatçılıq formalarına vahid kənd təsərrüfatı vergisinin tətbiqi üçün əmsallarının tərtib edilməsi haqqında dekret verildi. Dekret Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu, Zaqafqaziya Xalq Komissarları Sovetinin sədri M.Orexelaşvili, Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin katibi A.Şaverdov tərəfindən imzalanmışdı [6, s.28, №8, 1924].

Vergi prosedurları ilə əlaqədar daha bir maraqlı fakt kimi qeyd edilməlidir ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində pambıqçılıq, baramaçılıq və s. kimi sahələrdə vəziyyətin olduqca kritik olması səbəbindən bu sahələrin vergi mükəlləfiyyətliliyi, öhdəlikləri bir qədər xəfifləndirilmişdi. Bu xüsusda diqqəti 1924-cü ilin oktyabrında Ali İqtisadi Şurada müzakirə edilən məsələlər içərisində barama vergisi ilə əlaqədar dəyərləndirmələrinin də daxil edilməsi cəlb edir [6, №10, 1924]. Baxmayaraq ki, baramaçılığın Respublikada yenidən canlandırılması üçün bu sahə təsərrüfatçılarında müəyyən güzəştlər edilməsi nəzərdə tutulsa da, sonradan direktiv orqanlarda fikir dəyişikliyinə olmasa şübhəli deyildir.

3. XX əsrin 20-ci illərinin birinci yarısında Azərbaycanda vergi işinin təşkili ilə əlaqədar dəyərləndirmələr

Azərbaycanda XX əsrin 20-ci illərinin birinci yarısında vergi işinin təşkili, vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra addımlar atılmaqda idi. Bu xüsusda öncə diqqəti 1921-ci il dekabrında «İqtisadi xəbərlər»də² Azərbaycan SSR Xalq Maliyyə Komissarlığının vergi siyasətinin Yeni İqtisadi Siyasət şəraitində təşkili planına dair “ dərc edilən hesabat xarakterli məqalədə səslənən fikirlər cəlb edir. Burada yazılırdı ki, maliyyə siyasətinin ciddi dəyişikliklərə məruz qaldığı bir vaxtda vergi siyasəti də dəyişilməlidir. Manatın kursunun sabitləşməsinə təsir edən vasitələrdən biri də vergi siyasətidir. Bu siyasət elə yürüdülməlidir ki, xəzinəyə dərhal və çoxlu sayda pul nişanlarını axını olsun.

Azərbaycanda yeni vergi növləri kimi isə hər şeydən öncə torpaq və ümumi vətəndaş vergiləri alınmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet vergi praktikasının ilk illərində vergilərdən təşkil edilən ilk büdcə gəlirləri əsasən pul emissiyaları və ərzaq sapalağından ibarət idi. Məhz bu səbəbdən də vergilərin toplanılması işinin heç bir fiskal əhəmiyyəti hiss olunmurdu [4, s. 34-35]. Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd edilirdi ki, vergi siyasəti o zaman uğurla həyata keçirilə bilər ki, bu siyasətin tələblərini icra edən yerli və mərkəzi vergi orqanları uğurla çalışsınlar. Lakin hal-hazırda yerli vergi orqanlarının vəziyyəti acınacaqlıdır. Əyalətlərdə çalışacaq nüfuzlu və ixtisaslı mütəxəssislər çatışmır.

Məqalədə təklif olunurdu ki, əyalətdə çalışan vergi işçilərinin fəaliyyət azadlıqları artırılсын, onların sıraları təcrübəli mütəxəssislərlə genişləndirilsin və öhdələrinə nəinki dövlət, eyni zamanda əyalətlərdə bütün vergilərin yığılması buraxılsın. Məqalədə vergi siyasətinin ciddi dəyişdirilməsi ilə əlaqədar aşağıdakı təkliflər də irəli sürülürdü:

- mövcud dövlət vergilərinin stavkaları artırılmalı-buraya birbaşa və əlavə gəlir, əsas və əlavə məşğuliyyət, möhür vergiləri daxil edilirdi;
- 1922-ci ildə yeni vergilər alınmalı, buraya torpaq, əmlak və hüquqi əsaslara müvafiq vətəndaş, məşğuliyyət dəyişdirilməsi ilə əlaqədar vergilərin tutulması aid edilirdi;
- əlavə vergilər qismində tütün və tütün məhsulları, şərab, spirtli içkilərdən alınan vergi layihəsinin işlənilməsi təklif edilirdi.
- şərab və konyak məhsullarının xarici ölkələrə ixrac tələbinin artması ilə əlaqədar, bu məhsullardan alınan vergi layihəsi işlənilib hazırlanmasının və digər sahələrdə əlavə gəlir vergisinin tətbiqi imkanlarının öyrənilməsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılırdı;
- yerli və kommunal vergilərinin alınması qaydalarının işlənilməsi;
- bütün dövlət gəlirlərinin bir yerdə əlverişli qaydada cəmlənməsi məqsədi ilə idarə və təşkilatlardan alınan vergilər, onların mənbələri və səmərəli istifadə qaydalarının müəyyən edilməsi;

²Azərbaycan Ali İqtisadi Şurasının həftəlik orqanı, bu dərgidə mütəmadi olaraq 1921-1930-cü illərdə respublika iqtisadiyyatı ilə əlaqədar materiallar dərc olunmuşdur.

- yerlərdə vergi işinin təşkilinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə maliyyə müfəttişləri və vergi komissiyalarının yaradılması;
- Vergi İdarəsinin Dövlət gəlirləri və vergiləri idarəsinə çevrilməsi məqsədüyük hesab edilirdi [6, s. 24-25, №5, 1921].

Eyni zamanda, 1921-ci ildə "İqtisadi xəbərlər" in 5-ci nömrəsində "Al" imzası ilə Azərbaycanda vergi qaydalarındakı dəyişikliklərlə əlaqədar dəyərləndirmələr olmuşdur. Burada qeyd olunurdu ki, əsas dəyişikliyin, vergilərin ildə 1 dəfə deyil, hər 4 aydan bir alınması daha məqsədüyükdür. Bu isə kağız pulların sürətlə dəyərsizləşməsi ilə əlaqələndirilirdi.

Daha sonra qeyd edilirdi ki, Maliyyə Komissarlığı 1922-ci il üçün 1921-ci ilə müqayisədə vergilərin məbləğini 30 dəfə artırmışdır. Burada ticarət əməliyyatlarında vasitəçilərin, komisionerlərin, kooperativ təşkilatların, milliləşdirilmiş, lakin icarəyə verilmiş kommunal müəssisələrin vergiyə cəlb olunmasının vacibliyi qeyd edilməklə, ödənişlərin yeni qaydalarla alınması nəticəsində məşğuliyyət vergisinin 1922-ci ilin 4 ayı ərzində 16 milyardan 45 milyarda qədər artacağı da bildirilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni Əsasnamədə vergi mükəlləfiyyətli müəssisələrin 5 kateqoriyaya bölündüyü və 5 milyondan artıq gəliri olmayan müəssisələrin əlavə gəlir vergilərindən azad olacaqları xəbər verilirdi. Burada qəzalarda vergi işinin dəqiq təşkil edilməsi üçün 2-5 nəfərlik tərkibdə vergi komissiyasının yaradılmasının vacibliyi də iddia edilirdi. Komissiya üzvləri vergi mükəlləfiyyətlilərindən İcraiyyə Komitəsi tərəfindən seçilməli idi. Onlara maliyyə müfəttişlərinin tapşırığını yerinə yetirmək, ticarətə nəzarət, informasiya toplamaq tapşırılırdı. Daha iri ticarət və sənaye mərkəzlərində bazar agentlərinin olmasının vacibliyi də nəzərdən keçirilirdi [6, s. 4-5, №5, 1921].

Daha sonra həmin illərdə dövlət rəsmilərinin, təsərrüfat orqanları ilə əməkdaşlıq edən iqtisadçı alim və mütəxəssislər olan S.Troxaçevun, M.Avdeyevin, Q.Musabəyovun, A.N.Bukreyevin, Evqeniy Zirenin dəyərləndirmələrinə müraciət etsək yerinə düşər.

Ötən əsrin 20-ci illərində bir çox təsərrüfat orqanlarının işinə mütəxəssis kimi cəlb edilən S.Troxaçev mütəmadi olaraq dövrü mətbuatda analitik məqalələrlə çıxış etmişdir. Onun 1921-ci il dekabrın 22-də "İqtisadi xəbərlər"də dərc edilən "Torpaq vergisi" məqaləsində yazılırdı ki, Yeni İqtisadi Siyasət şəraitində Maliyyə Komissarlığı ölkədə pul dövriyyəsini sağlamaşdırmaq üçün hər üsulla xəzinə gəlirlərini artırmalıdır. Lakin eyni zamanda, vergi mükəlləfiyyətliləri, fəhlə və kəndli büdcəsini və təsərrüfat sistemini sağlamaşdırmağı qarşısına məqsəd qoyan dövlətin amansız vergi siyasəti ilə üzləşməməlidirlər.

Daha sonra S.Troxaçev vergilərin hansı formada pul və ya natura ilə alınmasının məqsədüyükluğu sualına cavab axtarırdı. O, iddia edirdi ki, Yeni İqtisadi Siyasət şəraitində natural əmtəə mübadiləsi əvəzinə pul təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün vergilər pul ilə ödənilməlidir.

Eyni zamanda, vergilərin natura ilə ödənilməsi dövlətə daha baha başa gəlir. Bu isə vergi siyasətinin əsas prinsiplərindən birinin, vergi alınmasının təşkil xərclərinin mini-

muma endirilməsi prinsipinin pozulması kimi şərh olunurdu. Əhali natural ödənişlərə müsadirə kimi baxır, çox vaxt vergi yığan orqanlar sərt tədbirlərlə hərəkət edərək, əmlakın müsadirəsini belə icra etməkdədirlər. Natural ödənişlər zamanı oğurluq və vəzifə səlahiyyətlərini aşma halları ilə mübarizə etmək çox çətinidir. Əhali vergiləri pul ilə çox asan ödəyirlər. Onlar əks təqdirdə əmlaklarının itirilməsi təhlükəsi ilə üzləşməmələri üçün buna məcburdurlar.

S.Troxaçev vergilərin pullu ödənişi zamanı da müəyyən qüsurların olduğunu göstərirdi və bunu o, arqumentlə əsaslandırır ki, pulun daima qiymətsizləşməsi şəraitində, vergilərin həcmnin öncədən müəyyənləşdirilməsi şəraitində pullu ödənişinin maliyyə baxımından səmərəsi o, qədər də böyük olmayacaq. O, Maliyyə Komissarlığına tövsiyə edirdi, iş elə qurulmalıdır ki, vergi işinin maliyyə səmərəsi pulun qiymətsizləşməsindən asılı olmasın.

Daha sonra S.Troxaçev Azərbaycanda ərzaq vergisinin tətbiqinin məqsədəuyğun olmamasını bir də onunla əsaslandırır ki, Cavad, Quba, Gəncə qəzaları istisna olmaqla Azərbaycan kəndlisi ərzaq istehsalçısı deyil, ərzaq istehlakçısıdır. Ekspert Azərbaycanda hansı vergilərin pul ilə ödənilməsinin müəyyənləşdirilməsinin də vacibliyini qeyd edərək, vergi orqanlarının hələ zəifliyi, xüsusi əmlak hüququnun hüdudlarının tam müəyyən edilməməsi şəraitində ancaq sadə və natamam vergilərin yığılmasının mümkünlüyünü iddia edirdi. Lakin bu zaman əmlak və gəlir vergilərinin alınması işinin düzgün təşkil edilməsinin qeyri-mümkün olduğu da bildirilirdi.

S.Troxaçev torpaq vergisini sadə vergi adlandıraraq, Azərbaycanda bu işin daha yaxşı təşkil edilməsinin mümkünlüyü fikrində idi. O, torpaq vergisinin quruluşca əsas və əlavə növlərə bölündüyünü və Azərbaycan gerçəkliklərində bu formaların hər birinin müsbət və mənfi yönünün olduğunu söyləmişdir. O, vergilərin pullu ödənişlərinin səmərəli olması üçün vergilərin 6 aylıq deyil 4 ay müddətinə müəyyən edilməsinin vacibliyi fikrində idi. Burada torpaq vergisinin ümumi məbləğinin təsərrüfatların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə, gəlirliliyinə münasib Xalq Komissarları tərəfindən ötən ilin göstəriciləri əsasında müəyyən edildiyi də qeyd olunurdu.

Daha sonra S.Troxaçev 1922-ci il üçün tərtib edilən torpaq vergisi qanunu layihəsinin əsas müddəalarına müraciət edərək yazırdı ki, torpaq vergisi işinin uğurla təşkil edilməsi üçün qəzalarda vergi aparatını yenidən quraraq, qəzalara maliyyə müfəttişləri göndərməlidir. Hal-hazırda ancaq 5-6 qəzada vergi aparatı vardır. Hələlik xüsusi maliyyə agentlərinin təyin edilmədiyi bir vaxtda bu işin təşkili yerlərdə İcraiyyə Komitəsi və Kənd Sovetlərinə həvalə edilməlidir [6, s. 11-12, №6, 1921].

Daha sonra diqqəti kənd-təsərrüfatı iqtisadiyyatı məsələləri üzrə mütəxəssis, iqtisadçı alim M.Avdeyevin mühakimələri cəlb edir. M.Avdeyev "Azərbaycanda ərzaq vergisi" məqaləsində yazırdı ki, Azərbaycanda ərzaq vergisi məsələsi hələ tam həll edilməyib. Rusiyada ərzaq vergisi-natural vergi tədricən tətbiq edildi. İlk dekret 1921-ci ildə aprelin 21-də, sonuncu dekret iyunun 19-da qəbul edilmişdir. Bütünlükdə Xalq Komissarları Soveti 10 dekret, Əmək və Müdafiə Şurası 1 qərar qəbul etmişdir.

M.Avdeyev yazırdı ki, kənd təsərrüfatında həqiqi ödənişlərin müəyyən edilməsi Ərzaq Komissarlığının deyil, Maliyyə Komissarlığının və statistiklərin işidir. Lakin dövlət

ordunu, fəhlələri, qulluqçuları, uşaqları ərzaqla təmin etməlidir. Bu səbəbdən də dövlət natura ilə vergilərin yığılmasını təşkil etmək məcburiyyətindədir. Dövlət 1 milyard pud³ taxılın tədarük edilməsi üçün kəndə həddən artıq pul vəsaiti və fabrikatlar yollamaq iqtidarında da deyil. Çünki bu məqsədlər üçün əlavə 2 milyard manat çap olunmalıdır. Bu vəsaitlər isə nə kənddə, nə bazarda, nə də dövriyyədə yoxdur. Məhz bu səbəbdən natura ilə verginin alınması zərurəti önə çıxır.

M.Avdeyev yazırdı ki, Ərzaq Komissarlığı natural ödənişlərin alınmasında müəyyən ölçüləri gözləməlidir. Ərzaq Komissarlığı fiskal tələblərlə deyil, dövlətin minimal ehtiyacları baxımından hərəkət etməlidir. Təklif edilirdi ki, natural ödəniş obyektlərini bacardıqca azaltmaq lazımdır. M.Avdeyev taxıl, fındıq, ət, yun məhsulları istisna olmaqla digər məhsullardan alınan vergilərin pul və ya digər məhsullarla ödənişi, ayrı-ayrı inzibati vahidlərdə vergilərin həcminin dəqiq müəyyən edilməsi üçün Ərzaq Komissarlığı tərəfindən yerlərə xüsusi nümayəndələrin göndərilməsini məqbul hesab edirdi [6, s. 12-17, №8, 1922].

1922-ci ildə "İqtisadi xəbərlər"də Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Q.Musabəyov "Ərzaq vergisinin 200 % olmasını nə ilə izah etmək olar?" məqaləsini dərc etdirdi. Məqalədə yazılırdı ki, Azərbaycanda ərzaq vergisinin 200% alınması çoxlarını heyretləndirir. Buna səbəb nədir? Əvvəla Azərbaycanda ərzaq vergisi ilk dəfə alındığından Xalq Komissarları Sovetinin kifayət qədər vaxtı və məlumatı olmayıb ki, vergilərin məbləğini dəqiq müəyyən etsin. Daha sonra Q.Musabəyov soruşurdu ki, ərzaq vergisi kəndlilərin vəziyyətinə ciddi təsir edə bilərmidi? Cavab olaraq bildirilirdi ki, xeyir, ərzaq vergisi ümumi məhsulun ancaq 6-7%-ni təşkil edir. Azərbaycan kəndlisi növbəti məhsul yığımına qədər özü-özünü ərzaqla təmin etmişdir [6, s.3-5, №22, 1922]. Q.Musabəyov "Kənd-təsərrüfatında vahid vergi məsələsi" ilə əlaqədar əsərində də vergilərlə əlaqədar fikirlərini şərh etmişdir [3, s. 303-306].

Daha sonra 1923-cü ildə mayın 5-də "İqtisadi xəbərlər"in 9-cu nömrəsində 1923-1924-cü təsərrüfat ilində tətbiq edilən vahid kənd-təsərrüfatı vergisi ilə əlaqədar dəyərləndirmələr aparılmışdır. Bu zaman Daxili Ticarət Komitəsinin sədri A.N.Bukreyevin iddiasına görə, bu verginin digər vergilərdən fərqi ondan ibarətdir ki, əvvəllər kəndlilərdən pullu ödənişlər, gəlir vergisi, əmlak və həyətyanı təsərrüfat vergisi, bağ və bostançılıq təsərrüfatlarından alınan vergilər, yerli büdcə üçün nəzərdə tutulmuş vergilərin əvəzində bir vergi, vahid kənd təsərrüfatı vergisinin alınması vergi siyasətinin formalaşmasından xəbər verir [6, s.3, №9, 1923].

"İqtisadi xəbərlər"in 1923-cü il oktyabrın 30-da çıxan 13-cü nömrəsində A.N.Bukreyev "Pullu və ya natural ödəniş" məqaləsində vergilərin pullu ödənişinin daha məqsədəuyğunluğu, bunun ölkənin maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılmasına xidmət edəcəyi qənaətinə gəlmişdir [6, s.1-2, №13, 1923].

Bundan sonra yenə də diqqəti S.Troxaçevun fikirləri cəlb edir. O, bir daha mətbuatda çıxış edərək yazırdı ki, yeni vergi qaydalarının başlıca məqsədi ümumi vergi qaydalarını tətbiq etmək, natural ödənişlərdən, pullu ödənişlərə keçməkdən ibarətdir. Vergilərin

³ "pud" - metrik ölçü sistemi qəbul olunana kimi işlədilən çəki vahidi. Azərbaycanda iki batman taxıl bir pud, yeni 16 kq. çəkisinə bərabər idi.

natura ilə alınması ölkədə pul dövriyyəsini məhdudlaşdırır, pul kütləsinə olan tələbatı azaldır, bu isə maliyyə sisteminin sağlamlaşmasına əngəl törədir. Vergilərin denaturalaşdırılması kənd təsərrüfatında əmtəələşməyə səbəb olar, kəndlidə bazara daha çox məhsul çıxarmasına maraq yaradar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Maliyyə Komissarlığı, bir çox mərkəzi və yerli dövlət orqanlarının tərəfindən alınan bütün vergi mükəlləfiyyətlərinin bir vergidə, kənd təsərrüfatı vergisində birləşdirilməsi mütərəqqi hal kimi qeyd edilirdi. O, vaxta qədər Azərbaycanda vergilərin alınması işinə baxan 4 aparatın paralel fəaliyyət göstərməsi, onların arasında heç bir uzlaşmanın olmaması, vergi mükəlləfiyyətlilərinin kəndlilərin vəziyyətinin ağır olması barədə məlumatlarda verilirdi. Vahid kənd təsərrüfatı vergisinin kənddə bu sahədəki qarışıqlığın aradan qaldırılmasına xidmət etməsinə yönəlmiş də qeyd olunurdu.

Vergilərin ödənilməsi formasına gəldikdə isə S.Troxaçev iddia edirdi ki, kənd təsərrüfatı məhsulların bol yetişdirildiyi, lakin ticarət əməliyyatlarının zəif inkişaf etdiyi yerlərdə vergi natura, lakin əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf etdiyi yerlərdə isə verginin pul ilə alınması məqsədəuyğundur [6, s.5-6, №9, 1923].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1923-cü ildə yanvarın 31-də Ali İqtisadi Şuranın Rəyasət Heyətinin yanvarın 31-dəki iclasında Ərzaq Komissarlığının müavini A.N.Bukreyevin ərzaq vergisi haqqında məruzəsini dinlədikdən sonra qərar qəbul edildi. Burada 1923-cü il üçün ərzaq vergisinin aşağıdakı şərtlərlə alınması nəzərdə tutulmuşdu:

- 1) Ərzaq vergisi 1922-ci ildə olduğu kimi əkin sahələri, ev heyvanları və təsərrüfat imkanlarına əsasən alınmalıdır;
- 2) əkin sahəsinə görə taxıl vergisi natura ilə, ot, biçənək və davarlara görə vergilərin pul ilə ödənilməsi nəzərdə tutulur;
- 3) Ərzaq Komissarlığına uzaq rayonlarda, gediş-gəlişin çətin olduğu əkin sahələrindən vergilərin pul ilə alınmasına icazə verilsin;
- 4) ərzaq vergisi ancaq becərilmiş torpaqlardan alınmalı;
- 5) pambıq və ipək sahələri ərzaq vergisindən azad edilsin;
- 6) ərzaq vergisi müəyyən edilərkən ümumi sahəsi 510 min desyatin olan ərazidən 1500000 pud taxılın alınması norma kimi qəbul edilsin;
- 7) vergi ödənişləri 9 dərəcə üzrə alınsın, aşağı dərəcə üzrə ödəniş hər desyatin üçün 0,5 pud, ən yüksək dərəcə üçün 7 pud həcmində müəyyən edilsin.

Qərarın əlavə hissəsində suvarılan Muğan torpaqlarına məhsuldarlığın yüksək olması ilə hər desyatından 10 pud məhsulun ödənilməsi qərara alınmışdı. Ali İqtisadi Şurada həmçinin meşə idarəsinin təsərrüfat hesabına keçirilməsi, Azərbaycanın Lion yarmarkasında iştirak etməsi üçün eksponatların təşkili üçün 20 milyard manatın ayrılması da nəzərdə tutulmuşdu [6, s. 29, №4, 1923].

“1924-cü ilin may ayında S.Troxaçev bir daha vergi işinin təşkili ilə əlaqədar dəyərləndirmələr etmişdi. O, “Azərbaycanda vergilərin yığılması məsələsi” ilə əlaqədar dəyərləndirmələrində yazırdı ki, may ayında dövlət büdcəsinə dövlət vergisi, töycü, yerli vergi, əlavə vergilərdən 1.809.505-52 manat daxil olmuşdur. Adambaşına Bakı şəhərində 336,4 çervon⁴ qəzalarda 8,7 qəpik vergi düşür. Orta hesabla bütün Azər-

baycanda adambaşına 65,2 qəp. vergi düşür. Bu məbləğin 81,6%-ni dövlət vergisi, 18,6%-ni yerli mükəlləfiyyətlər təşkil edir [6, s. 19-20, №9, 1924]. Daha sonra Ali İqtisadi Şuranın Ərzaq-kooperativ seksiyasının üzvü E.Zirenin fikirləri diqqəti cəlb edir. 1924-cü ildə oktyabr ayında Evqeniy Zire “1923-1924-cü illərdə Azərbaycanda vergi işi “məqaləsində yazırdı ki, vergilərin yığılması işində mərkəzin tapşırıqları 1924-cü ilin avqust-sentyabr ayları müddətində artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Birbaşa və əlavə vergilərdən dövlət xəzinəsinə 5.724.090 manat 78 qəpik vəsait daxil olmuşdur. Burada müəyyən edilmiş məbləğdən 229.940 manat 78 qəpik artıqdır. Bu isə vergilərin yığılması planının 104,2% yerinə yetirilməsi deməkdir [6, s.13, №11-12, 1924].

Azərbaycanda ilk sovet vergi orqanlarının formalaşması tarixi və 20-ci illərin birinci yarısında vergi işinin təşkili ilə əlaqədar dəyərləndirmələrin təhlili göstərir ki, bu zaman vergi işinin təşkili ilə əlaqədar müəyyən struktur və normaların formalaşması prosesi, müəyyən analitik təhlillər əsasında baş verirdi.

Bu isə onunla əlaqədardır ki, mövcud rejim müvəqqətidə olsa bütün sahələrdə olduğu kimi, hətta vergi prosedurları sahəsində belə bazarın tələblərini, bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərindən yararlanmağın qaçınılmazlığını dərk edirdi. Lakin sonrakı illərdə, yəni 20-ci illərin sonlarından etibarən analitik təhlillərin yerini direktiv göstərişlər, çox zaman qeyri real hesablamalara dayanan normativlər tutmuşdur.

4. Nəticə

Azərbaycanın sovetləşməsinin ilk illərindən etibarən, digər sovet respublikalarında olduğu kimi, sırf təsərrüfat məsələləri ilə məşğul olan Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası, Ali İqtisadi Şura kimi təsərrüfat orqanları yaradılmışdı. Sözügedən təsərrüfat orqanları bütünlükdə respublika iqtisadiyyatının idarə olunması işini təşkil etməli olan orqanlar idi. Olduqca gərgin iş rejimi ilə işləyən bu təsərrüfat orqanlarında respublika iqtisadiyyatının həlli vacib məsələləri kollegiya iclaslarına müzakirələrə çıxarılırdı.

Problemin optimal həlli yollarının müəyyən edilməsi üçün müxtəlif seksiya, komissiya və komitələr təşkil edilirdi və bu qurumlar Maliyyə Komissarlığında daxil olmaqla təsərrüfat təmayüllü komissarlıqlarla sıx təmasda çalışırdılar.

S.Troxaçev, A.N.Bukreyev, M.Avdeyev, Q.Musabəyov, E.Zire təsərrüfat orqanlarının işində iştirak edərək vergi məsələləri ilə əlaqədar müəyyən fikir söyləmişdilər. Bu fikirlərin vergi prosedurlarının işlənilib hazırlanmasında hansı təsiri olmasını bu gün demək olduqca çətin məsələdir. Çünki sovet reallıqlarında təsərrüfat orqanları mərkəzi partiya orqanlarının, siyasi qurumların ideoloji ehkamlarına əsaslanan birbaşa direktivlər əsasında fəaliyyət göstərirdilər.

⁴ “Çervon” - polyakca mənası qırmızı, qızıl deməkdir. 1701-ci ildə 3 manatlıq dəyərində rus qızıl sikkəsi, tərkibi 3,4 q. qızıl idi. Daha sonra 1922-1947-ci illərdə SSRİ Dövlət Bankının 1, 2, 3, 5, 10,25, 50 çervon dəyərində buraxdığı bank biletlərinin qızıl tərkibi 7,74234 q miqdarında xalis qızıl müəyyən edilmişdi. 1 çervon 10 manatlıq xəzinə biletinə bərabər idi. 1947-ci ildə pul islahatı ilə çervon manatla əvəz olundu.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bünyadov Q.H. «Bərpa dövründə Azərbaycanda Sovet ticarətinin yaranması və inkişafı». Bakı: «Elm», 1971, 130 s.
2. Qəndilov S.T. və başqaları. XX əsrin siyasi tarixi (Mühazirə kursu). Bakı: 1991, 412 s.
3. «Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана». Bakı: «Элм», 1977, 358 s.
4. Мусаев А.Ф, Садыгов М.М., Магеррамов Р.Б., Салаев Р.А. «Налоги и налогообложения в Азербайджане». Bakı: «Элм», 2005, 530 с.
5. «Народное хозяйство» (Орган Совнархоза, Наркомзема, Наркомфина Азербайджанской ССР), 1920, 11ноября, №8.
6. «Экономический Вестник» (Еженедельный орган Высшего Совета АССР), Bakı: 1921, №6; 1922, №8, №22; 1923, №4, №9, №13; 1924, №5, №6, №8, №10, №11-12.

Самандаров Сейфаддин Сабир оглы

доктор философии по экономике
НАНА Институт Экономики

Налоговое дело и налоговые организации в Азербайджане в первой половине 20-ых годов XX столетия и отражения их экономической литературе

Аннотация

Целью исследования является анализ процесса становления налоговых отношений и особенности налогообложения 20-ые годы в Азербайджане.

Методология исследования - сравнительный анализ, метод дедукции и синтеза.

Результат исследования - научно-аналитическое обобщения отражении в экономическом литературе вопросов о налоговом деле и налоговых организации в первых этапах советизации Азербайджана.

Ограничения исследования - специфичность материала, трудности связаны с проверкой достоверности некоторых фактов и показателей.

Практический значимость исследования - использование возможностей знаний в научных и практических целях формирование налоговой системы Азербайджана во временах советского союза.

Оригинальность исследования и научная новизна - исследуемая проблема, некоторые факты впервые вводятся в научный оборот.

Ключевые слова: *Азербайджанская экономика, экономическая история, налоговая политика, налогообложения*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.12.10.

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 09.12.10.

Çapa qəbul olunmuşdur: 21.01.11.